

Abortion and the Principle of Double Effect: A Critical Examination of Philippa Foot's Perspective

Amirhossein Khodaparast[✉]

Department of Western Philosophy, Iranian Institute of Philosophy, Tehran, Iran. khodaparast@irip.ac.ir

Abstract

Introduction: The ethical debate over abortion represents one of the most enduring and philosophically significant controversies in normative ethics and bioethics, engaging fundamental questions about life, autonomy, responsibility, intention, consequence, and human flourishing. The traditional doctrine of double effect (DDE), rooted in Thomistic moral theology, has long served as a central tool for analyzing such cases by distinguishing between outcomes that are intended and those that are merely foreseen. Philippa Foot's seminal critique of this doctrine marked a decisive shift in the philosophical landscape. She argued that the intention/foresight distinction, while psychologically relevant, fails to capture the moral difference between permissible and impermissible actions and that ethical assessment should instead focus on the structure and hierarchy of duties embedded within human life. This reorientation transforms the abortion debate and prompts a broader rethinking of the foundations of moral theory.

Findings: Foot's analysis develops along two interrelated dimensions. At the first level, she emphasizes the priority of negative over positive duties and shows how this distinction accounts for many of our core moral intuitions. Negative duties — such as prohibitions against killing or harming — carry greater moral weight than positive duties like helping or benefitting. This explains why “letting die” and “killing,” even with identical outcomes, may be morally distinct. At the second level, Foot's later theory of *Natural Goodness* grounds ethical judgment in the teleological structure of human nature and the biological ends of the species. Moral evaluation, on this view, is not merely a matter of individual actions but must be situated within the broader framework of species-specific flourishing. Human life, as a rational and social form of life, involves functions such as reproduction, parental care, social development, and the cultivation of virtue. Abortion must therefore be assessed not simply as the termination of fetal life but in relation to whether it contributes to or undermines these fundamental ends. Foot's approach

Cite this article: Khodaparast, A. (2025). Abortion and the Principle of Double Effect: A Critical Examination of Philippa Foot's Perspective. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 1(1), p. 45-66.
<https://doi.org/10.48308/jiethics.2025.241729.1029>

Received: 2024/11/19 ; Received in revised form: 2024/12/15 ; Accepted: 2025/01/10 ; Published online: 2025/04/09
Article type: Research Article jiethics.sbu.ac.ir

also offers implicit responses to major criticisms. Warren Quinn's account of the causal role of intention, James Rachels's rejection of the act/omission distinction, and challenges based on the naturalistic fallacy all receive nuanced treatment. Foot shows that intention, though morally relevant, is not decisive; that the act/omission distinction reflects a deeper structural difference; and that normativity and nature are not separate domains but interconnected aspects of a teleological order.

Discussion: Foot's contribution has far-reaching implications for both ethical theory and practical decision-making. It moves beyond reductive approaches — whether intention-based or consequentialist — toward a more objective, context-sensitive model of moral reasoning. By rooting ethics in human nature and the concept of flourishing, her framework provides criteria that are simultaneously more objective and more flexible, suitable not only for the abortion debate but also for broader issues such as euthanasia, reproductive rights, and medical decision-making. The resulting vision of ethics is one in which duty, telos, and virtue are not competing paradigms but mutually reinforcing dimensions of moral life. Abortion is thus reinterpreted not as a purely legal or emotive issue but as a focal point for examining the interplay of nature, normativity, and the meaning of human existence. This synthesis is what makes Foot's position one of the most profound and enduring contributions to contemporary moral philosophy.

Keywords: Abortion, Doctrine of Double Effect, Philippa Foot, Natural Goodness, Negative and Positive Duties.

References

- Aquinas, T. (1947). *Summa Theologiae* (Fathers of the English Dominican Province, Trans.). Benziger Bros. (Original work published 1265–1274).
- Boyle Jr., J. M. (1980). Toward understanding the principle of double effect. *Ethics*, 90(4), 527–538. <https://doi.org/10.1086/292183>
- Cartagena, N. L. (2020). A Thomistic reflection on Philippa Foot's corrective theory of virtue. *Heythrop Journal*, 63(3): 367-377. <https://doi.org/10.1111/heyj.13509>
- Foot, P. (1977). Abortion and the doctrine of double effect. In *Virtues and vices and other essays in moral philosophy* (pp. 19–32). Oxford, UK: Blackwell.
- Foot, P. (2001). *Natural goodness*. Oxford, UK: Clarendon Press.
- Foot, P. (2002). Abortion and the doctrine of double effect. In *Moral dilemmas and other topics in moral philosophy* (pp. 19–32). Oxford, UK: Clarendon Press.
- Haines, B. (1988). Meeting Philippa Foot's challenge to moral philosophers. *Journal of Value Inquiry* 22, 207–221. <https://doi.org/10.1007/BF00209383>
- Hursthouse, R. (1991). Virtue theory and abortion. *Philosophy & Public Affairs*, 20(3), 223–246. <http://www.jstor.org/stable/2265432>
- Kamm, F. M. (1998). *Morality, mortality, Vol. II: Rights, duties, and status*. New York, NY: Oxford University Press.
- McIntyre, A. (2001). Doing away with double effect. *Ethics*, 111(2), 219–255. <https://doi.org/10.1086/233472>
- McIntyre, A. (2004). The double life of double effect. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 25(1), 61–74. <https://doi.org/10.1023/B:META.0000025095.73394.34>

-
- Moore, G. E. (1903). *Principia ethica*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Noonan, J. T. Jr. (1970). *The morality of abortion: Legal and historical perspectives*. Harvard University Press.
- Quinn, W. S. (1989). Actions, intentions, and consequences: The doctrine of double effect. *Philosophy & Public Affairs*, 18(4), 334–351. <https://doi.org/10.2307/2185021>
- Rachels, J. (1975). Active and passive euthanasia. *The New England Journal of Medicine*, 292(2), 78–80. <https://doi.org/10.1056/NEJM197501092920206>
- Thompson, J. J. (1971). A defense of abortion. *Philosophy & Public Affairs*, 1(1), 47–66. <http://www.jstor.org/stable/2265091>
- Williams, B. (2006). *Ethics and the limits of philosophy*. London, UK: Routledge.

سقط جنین و اصل اثر دوگانه: بررسی نقادانه‌ی دیدگاه فیلیپا فوت

امیرحسین خدایپرست

گروه فلسفه غرب، مؤسسه‌ی پژوهشی حکمت و فلسفه‌ی ایران، تهران، ایران. khodaparast@irip.ac.ir

چکیده

تحلیل آموزه‌ی اثر دوگانه از منظر فیلیپا فوت چشم‌اندازی تازه برای فهم مسئله‌ی سقط جنین می‌گشاید و مبانی ارزیابی اخلاقی اعمال را دگرگون می‌سازد. نقد او بر تمایز سنتی قصد و پیش‌بینی تمرکز بحث را از وضعیت ذهنی عامل به ساختار وظایف اخلاقی منتقل می‌کند و بر تقدم وظایف سلبی بر وظایف ایجابی تأکید می‌نهد. این جابه‌جایی مفهومی امکان تمایزی دقیق‌تر بین انواع اعمال اخلاقاً مجاز و ناروا را فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که سنجش اعمال نمی‌تواند صرفاً بر نیت یا پیامد مبتنی باشد. نظریه‌ی متأخر فوت درباره‌ی خیر طبیعی نیز افق تحلیل را از سطح وظایف به سطح غایات زیستی و شکوفایی انسانی ارتقا می‌دهد و معیار ارزیابی اخلاقی را در پیوند با ساختار طبیعی نوع انسان قرار می‌دهد. بر این اساس، سقط جنین نه صرفاً به منزله‌ی پایان دادن به حیات جنین بلکه در پیوند با نقش بارداری، والدگری و غایات بنیادین زندگی انسانی تحلیل می‌شود. در عین حال، مواجهه‌ی نقادانه با مهم‌ترین نقدها، از جمله نقش نیت در ساختار عمل، مسئله‌ی تقدم وظایف و اتهام مغالطه‌ی طبیعی‌گرایانه، نشان می‌دهد که دیدگاه فوت، با وجود برخی چالش‌ها، چارچوبی منسجم و غنی برای ارزیابی اخلاقی اعمال مرتبط با زیست‌پزشکی در اختیارمان می‌گذارد. نتیجه‌ی چنین تحلیلی ترسیم تصویری است که در آن نسبت میان طبیعت، هنجار، فضیلت و زندگی انسانی در پرتو مسئله‌ی سقط جنین به‌گونه‌ای نو‌بازاندیشی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: سقط جنین، آموزه‌ی اثر دوگانه، فیلیپا فوت، خیر طبیعی، وظایف سلبی و ایجابی.

استناد به این مقاله: خدایپرست، امیرحسین (۱۴۰۴). سقط جنین و اصل اثر دوگانه: بررسی نقادانه‌ی دیدگاه فیلیپا فوت. *مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق*، ۱(۱)،

صص ۴۵-۶۶. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2025.241729.1029>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۹؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۹/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

jiethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

سقط جنین یکی از مناقشه‌برانگیزترین مسائل اخلاقی در دوران معاصر است و همچنان یکی از حساس‌ترین نقاط تقاطع فلسفه‌ی اخلاق، الهیات، حقوق و پزشکی به شمار می‌آید (آلبویه، ۱۳۹۸). پرسش از اینکه آیا کشتن جنین اخلاقاً مجاز است یا نه فقط به موضوعاتی چون حق حیات، خودمختاری زن، ارزش بالقوه‌ی انسان و معنای شخص‌بودگی مربوط نمی‌شود بلکه به شکلی عمیق‌تر به پرسش‌های بنیادین درباره‌ی ماهیت عمل اخلاقی، نقش نیت در ارزیابی عمل و حدود وظایف سلبی و ایجابی در ساختار اخلاقی ما گره خورده است. در این میان، آموزه‌ای که در سنت فلسفی و الهیاتی مسیحی نقشی محوری در تحلیل این مسئله ایفا کرده آموزه‌ی اثر دوگانه^۱ است، آموزه‌ای که نخستین‌بار در آثار توماس آکویناس^۲ در قرن سیزدهم میلادی تکوین یافت و در سده‌های بعد به یکی از ابزارهای اصلی اخلاق کاتولیک در مواجهه با موقعیت‌های تراژیک بدل شد. بر اساس آموزه‌ی اثر دوگانه، در برخی موارد، عملی واحد می‌تواند هم پیامدی نیکو هم پیامدی بد به بار آورد، بی‌آنکه عامل اخلاقاً مسئول پیامد بد باشد، مشروط بر آنکه شروطی خاص رعایت شود. این شروط به طور کلاسیک چنین‌اند: (۱) خود عمل فی‌نفسه نباید غیراخلاقی یا ذاتاً بد باشد؛ (۲) پیامد بد نباید وسیله‌ای برای تحقق پیامد خوب باشد؛ (۳) عامل نباید پیامد بد را قصد کند، هرچند ممکن است آن را پیش‌بینی کند؛ و (۴) پیامد خوب باید به قدر کافی مهم باشد تا پیامد بد را جبران کند. این آموزه در سنت توماسی پاسخی بود به مسئله‌ی دشواری که در اخلاق مسیحی پدید می‌آید: چگونه می‌توان در شرایطی که عملی اخلاقاً واجب یا مطلوب ناچار با پیامدی بد همراه است آن عمل را توجیه کرد؟ مثال‌های کلاسیک شامل کشتن دیگری در دفاع از خود، بمباران نظامی با پیامدهای غیرنظامی یا درمانی پزشکی است که جان مادر را نجات می‌دهد ولی به مرگ جنین می‌انجامد. در زمینه‌ی سقط جنین آموزه‌ی اثر دوگانه تاریخی طولانی دارد. در سنت اخلاق کاتولیک استفاده از آن راهی بوده است برای تمایز بین سقط جنین مستقیم^۳، که هدف آن پایان دادن به حیات جنین است، و سقط جنین غیرمستقیم^۴ که در آن مرگ جنین پیامد ناخواسته‌ی درمانی است که هدفش نجات جان مادر است. در حالت دوم، مدافعان آموزه‌ی اثر دوگانه استدلال می‌کنند که چون مرگ جنین قصد نشده بلکه صرفاً پیش‌بینی شده است، عمل همچنان می‌تواند اخلاقاً موجه باشد. با این حال، همین تمایز بین قصد^۵ و پیش‌بینی^۶ در دهه‌های اخیر موضوع نقدهای فلسفی فراوانی قرار گرفته و به‌ویژه

-
1. Doctrine of Double Effect (DDE)
 2. Thomas Aquinas
 3. Direct Abortion
 4. Indirect Abortion
 5. Intention
 6. Foreseeability

از سوی برخی فیلسوفان اخلاق با تردید نگریسته شده است. در میان این منتقدان فیلیپا فوت^۱ جایگاهی ممتاز دارد. مقاله‌ی مشهور او با عنوان «مسئله‌ی سقط جنین و آموزه‌ی اثر دوگانه»^۲، که نخستین بار در سال ۱۹۶۷ منتشر شد، یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین دیدگاه‌های فلسفی در این بحث به شمار می‌آید و در نحوه‌ی اندیشیدن فلسفی درباره‌ی سقط جنین نقطه‌ی عطفی به شمار می‌آید. اهمیت کار فوت نه تنها در نقد او بر تمایز کلاسیک قصد و پیش‌بینی است بلکه در سطحی عمیق‌تر در نحوه‌ی بازتعریف ساختار اخلاقی عمل نهفته است. او با بررسی نمونه‌های اخلاقی گوناگونی نشان می‌دهد که تمایز بین قصد و پیش‌بینی به‌تنهایی برای تبیین تفاوت بین اعمال روا و ناروا کافی نیست. برای مثال، فوت با مقایسه‌ی دو نوع موقعیت، یکی قتل فعالانه‌ی یک فرد بی‌گناه برای نجات دیگران و دیگری خودداری از کمک‌رسانی به فردی که در حال مرگ است، استدلال می‌کند که تفاوت اخلاقی بنیادین بین این دو بیشتر به ماهیت وظیفه و به‌ویژه تقدم وظایف سلبی (مانند وظیفه‌ی نکشتن) بر وظایف ایجابی (مانند وظیفه‌ی کمک کردن) مربوط می‌شود، نه صرفاً به قصد یا پیش‌بینی. بدین ترتیب، تحلیل فوت دلالت‌هایی گسترده دارد: او عملاً چارچوب تحلیل اخلاقی را از تمرکز بر نیت عامل به تمرکز بر ساختار وظایف و روابط اخلاقی تغییر می‌دهد و، به این ترتیب، آموزه‌ی اثر دوگانه را از بنیاد به چالش می‌کشد. در این مقاله، نخست، به تحلیل و بازسازی آموزه‌ی اثر دوگانه در سنت توماسی و نقش تاریخی آن در اخلاق سقط جنین می‌پردازیم. سپس، دیدگاه فیلیپا فوت و چگونگی دگرگونی چارچوب اخلاقی مسئله را در پرتو تحلیل او نقدانه برمی‌رسیم. پس از آن، نسبت این دیدگاه را با نظریه‌ی متأخر فوت درباره‌ی خیر طبیعی و اخلاق فضیلت روشن می‌کنیم و، در نهایت، به ارزیابی قوت‌ها و کاستی‌های دیدگاه فوت و پیامدهای آن برای نظریه و عمل اخلاقی در حوزه‌ی زیست‌پزشکی می‌پردازیم.

۱. پیشینه پژوهش

موضوع سقط جنین و مشروعیت اخلاقی آن از دیرباز مورد توجه فیلسوفان و نظریه‌پردازان اخلاق بوده است. در مکتوبات فارسی پژوهش‌هایی متعدد به بررسی سقط جنین و ارزیابی اخلاقی آن پرداخته‌اند که اغلب با اتکا به منابع دینی و اخلاق اسلامی بوده است. برای نمونه، آل بویه (۱۳۹۸) در اثر خود با عنوان *سقط جنین از منظر اخلاقی*، ضمن ارائه چارچوبی اخلاقی بر اساس آموزه‌های اسلامی و فلسفه اخلاق، شرایط موجه بودن سقط جنین را بررسی کرده و نقش مسئولیت والدین، حفظ حیات و ارزیابی شرایط عملی را برجسته ساخته است. دیگر پژوهش‌های فارسی نیز با تمرکز بر تحلیل اخلاقی اعمال انسانی، سعی داشته‌اند اصولی مانند حسن نیت، مصلحت و آسیب‌زدایی را معیارهای اخلاقی در داوری درباره‌ی

1. Philippa Foot

2. Abortion and the Doctrine of Double Effect

سقط جنین معرفی کنند. در عرصه‌ی بین‌المللی، پژوهش‌هایی گسترده به تحلیل اخلاقی سقط جنین و اصول مرتبط با آن پرداخته‌اند. فیلسوفانی چون فیلیپا فوت (Foot, 1977) با بهره‌گیری از اصل اثر دوگانه و تمایز بین پیامد مقصود و غیر مقصود، چارچوبی نظری برای بررسی مشروعیت اعمال انسان فراهم کرده‌اند. دیدگاه فوت مورد توجه بسیاری از پژوهش‌های بعدی قرار گرفته و به بحث‌هایی گسترده درباره‌ی حدود و کاربرد اصل اثر دوگانه منجر شده است. فیلسوفانی دیگر، مانند تامپسن (Thompson, 1971) با رویکرد پیامدگرایانه و هرستهاوس (Hursthouse, 1991) با رویکرد فضیلت‌گرایانه، نیز سقط جنین را از زاویه‌هایی متفاوت بررسی کرده‌اند. تامپسون، با تأکید بر نتایج عملی و حقوق ذاتی افراد، امکان توجیه سقط جنین را در شرایط خاص بررسی کرده است در حالی که هرستهاوس بر ارزیابی فضایی و ویژگی‌های اخلاقی فاعل تمرکز دارد و داوری اخلاقی را در چارچوب پروراندن منش و فضایل عملی تحلیل می‌کند. پژوهش‌های معاصر نیز نقدهایی دقیق‌تر بر نظریه‌ی فوت ارائه کرده و کاربرد عملی اصل اثر دوگانه را در موقعیت‌های واقعی مورد بحث قرار داده‌اند (Haines, 1988; Cartagena, 2020). پژوهش حاضر، با تلفیق این آراء، به طور خاص، کوشیده است از منظر فوت چارچوبی تحلیلی برای ارزیابی اخلاقی سقط جنین فراهم آورد که نقدهای معاصر بر نظریه‌ی فوت را نیز در بر بگیرد، کاری که دست‌کم در نوشته‌های فارسی سابقه‌ی چندانی ندارد.

۲. آموزه‌ی اثر دوگانه در سنت توماسی: ساختار و پیش‌فرض‌ها

برای درک جایگاه و ریشه‌ی فیلیپا فوت در مناقشه‌ی فلسفی درباره‌ی سقط جنین و نقد آموزه‌ی اثر دوگانه نخست باید این آموزه را در بستر تاریخی و مفهومی اصلی آن بررسی کنیم. آموزه‌ی اثر دوگانه یکی از مهم‌ترین اصول اخلاقی در سنت مسیحی لاتینی است که ریشه‌ی آن به الهیات اخلاقی توماس آکویناس در قرن سیزدهم بازمی‌گردد. این آموزه پاسخی است به معضل دیرپای اعمالی که هم پیامدهای خوب هم پیامدهای بد دارند، اعمالی که به اصطلاح تراژیک هستند و در آن‌ها عامل اخلاقی ناگزیر است یکی از دو ارزش اخلاقی را قربانی کند. مسئله‌ی اصلی در چنین مواردی این است: آیا، و تحت چه شرایطی، می‌توان انجام دادن عملی را که به پیامدی بد می‌انجامد اخلاقاً موجه دانست اگر آن عمل پیامدی نیکوی نیز داشته باشد؟ در سنت مسیحی آموزه‌ی اثر دوگانه عمدتاً در قالب بحث از دفاع مشروع^۱ شکل گرفت. آکویناس در خلاصه‌ی الهیات^۲ می‌گوید کشتن فرد مهاجم برای دفاع از خود می‌تواند در شرایطی خاص موجه باشد، حتی اگر پیامد این عمل مرگ انسانی دیگر باشد. استدلال او چنین است که یک عمل می‌تواند دو اثر یا پیامد داشته باشد: یکی مقصود و مطلوب (حفظ حیات خود) و دیگری غیر مقصود ولی

1. legitimate self-defense

2. Summa Theologiae

پیش‌بینی شده (مرگ مهاجم). تا زمانی که مرگ مهاجم نه همچون هدف بلکه همچون پیامد جانبی عمل قصد شده باشد، این عمل می‌تواند اخلاقاً روا باشد (Aquinas, 1947: II-II, q.64, a.7). این تمایز میان قصد و پیش‌بینی بنیان آموزه‌ی اثر دوگانه را شکل داد. در قرون بعدی، الهیدانان و فیلسوفان کاتولیکی همچون فرانسیسکو د ویتوریا^۱، فرانسیسکو سوارز^۲ و جان هنری نیومن^۳ این آموزه را بسط دادند و آن را به مواردی بسیار فراتر از دفاع مشروع، از جمله جنگ عادلانه، اعمال نظامی، مراقبت‌های پایان عمر و به‌ویژه سقط جنین، تعمیم دادند (Boyle, 1980; McIntyre, 2001). آموزه‌ی اثر دوگانه در اخلاق مسیحی و کاتولیک معمولاً در قالب چهار شرط اصلی صورت‌بندی می‌شود که از قرن شانزدهم به بعد تثبیت شده‌اند: (۱) شرط طبیعت عمل^۴: عمل مورد نظر باید فی‌نفسه اخلاقاً روا یا بی‌طرفانه باشد؛ یعنی نباید ذاتاً نادرست باشد. برای مثال، تزریق دارویی برای درمان بیماری فی‌نفسه عملی روا است، حتی اگر پیامدی ناخواسته داشته باشد. (۲) شرط وسیله بودن^۵: پیامد بد نباید وسیله‌ای برای تحقق پیامد خوب باشد. اگر پیامد بد مقدمه‌ای ضروری برای پیامد خوب باشد، عمل نمی‌تواند اخلاقاً موجه باشد. (۳) شرط نیت^۶: عامل نباید پیامد بد را قصد کند، هرچند ممکن است آن را پیش‌بینی کند. قصد باید صرفاً معطوف به پیامد خوب باشد. (۴) شرط تناسب^۷: پیامد خوب باید به قدر کافی مهم و سنگین باشد تا پیامد بد را جبران کند. تناسب بین دو پیامد باید رعایت شود (Boyle, 1980: 513–515; McIntyre, 2004: 61–74). این شروط، در کنار یکدیگر، چارچوبی را شکل می‌دهند که در آن اعمالی با پیامدهای دوگانه می‌توانند ارزیابی شوند. آموزه‌ی اثر دوگانه، از این منظر، ابزاری تحلیلی برای تمایزگذاری بین اعمال مجاز و ناروا در شرایط تراژیک است. از میان شروط چهارگانه، شرط سوم، یعنی تمایز بین قصد و پیش‌بینی، مهم‌ترین و، در عین حال، مناقشه‌برانگیزترین بخش آموزه است. این تمایز بر این پیش‌فرض استوار است که قصد کردن یک پیامد، از نظر اخلاقی، سنگین‌تر از پیش‌بینی کردن آن بدون قصد است. به بیان دیگر، عامل، از نظر اخلاقی، مسئول پیامدی است که آن را قصد می‌کند اما لزوماً مسئول پیامدی نیست که صرفاً پیش‌بینی می‌کند و نمی‌تواند از آن اجتناب کند. به همین دلیل، اگر مرگ جنین پیامد ناخواسته‌ی درمانی باشد که هدفش نجات جان مادر است، این مرگ ممکن است از نظر اخلاقی قابل توجیه باشد اما اگر مرگ جنین هدف مستقیم عمل باشد، عمل غیراخلاقی است. این تمایز در طول قرون متمادی از سوی

-
1. Francisco de Vitoria
 2. Francisco Suárez
 3. John Henry Newman
 4. the nature-of-the-act condition
 5. the means-end condition
 6. the intention condition
 7. the proportionality condition

الیهیدانان و فیلسوفان همچون ابزاری برای تحلیل مسائل اخلاقی پذیرفته شده بود. با این حال، از نیمه‌ی قرن بیستم به بعد، فیلسوفان اخلاق، از جمله جودیت جارویس تامسن^۱، وارن کوین^۲ و فیلیپا فوت این تمایز را مورد تردید قرار دادند. آنان پرسیده‌اند که آیا واقعاً می‌توان بین قصد و پیش‌بینی مرزی روشن ترسیم کرد و آیا این تمایز، در عمل، می‌تواند بار توجیه اخلاقی را بر دوش بکشد. کاربرد آموزه‌ی اثر دوگانه در مورد سقط جنین عمدتاً به تمایز میان سقط جنین مستقیم و سقط جنین غیرمستقیم مربوط می‌شود. در اخلاق کاتولیک سقط جنین مستقیم، یعنی وضعیتی که هدف از مداخله‌ی پزشکی پایان دادن به حیات جنین است، همواره غیراخلاقی تلقی می‌شود زیرا پیامد بد (مرگ جنین) در اینجا وسیله‌ی تحقق پیامد خوب یا خودِ هدف عمل است (Noonan, 1970: 45-49). در مقابل، سقط جنین غیرمستقیم، مثلاً در مواردی که برداشتن رحم سرطانی برای نجات جان مادر به مرگ ناخواسته‌ی جنین می‌انجامد، می‌تواند از نظر اخلاقی روا باشد زیرا پیامد بد قصد نشده است و مرگ جنین وسیله‌ی پیامد خوب نیست. این تمایز در سیاست‌گذاری‌های کلیسای کاتولیک نیز بازتاب یافته است. برای مثال، «دستورالعمل‌های اخلاقی و دینی برای خدمات مراقبت درمانی کاتولیک»^۳ تأکید می‌کند که هرگونه مداخله‌ای که هدفش مستقیماً پایان دادن به حیات جنین باشد غیرقابل قبول است اما مداخله‌هایی که پیامدهای ناخواسته‌ی مرگبار دارند ممکن است در شرایطی موجه باشند (United States Conference of Catholic Bishops, 2009: 45).

در نیمه‌ی دوم قرن بیستم آموزه‌ی اثر دوگانه با موجی از نقدهای فلسفی مواجه شد. مهم‌ترین انتقاد به این آموزه به ابهام و مشکل‌زا بودن تمایز قصد و پیش‌بینی مربوط است. جودیت تامسن در مقاله‌ی مشهورش با عنوان «دفاعی از سقط جنین»^۴ استدلال می‌کند که حتی اگر بپذیریم مرگ جنین قصد نشده است، باز هم نمی‌توان از مسئولیت اخلاقی شانه خالی کرد زیرا عامل آگاهانه عملی را انجام می‌دهد که می‌داند پیامد آن مرگ انسان است. به نظر او، تمرکز بر نیت، ما را از مسائل واقعی‌تر مربوط به حقوق و عدالت دور می‌کند. وارن کوین نیز تمایز کلاسیک میان قصد و پیش‌بینی را ناکافی می‌داند و پیشنهاد می‌کند که باید بین عاملیت مستقیم^۵ و پذیرش پیامد جانبی^۶ تمایز نهاد. از دید او، گاهی قصد و پیش‌بینی به قدری درهم‌تنیده‌اند که تفکیک آن‌ها بی‌معنا است (Quinn, 1989). افزون بر این، برخی منتقدان اشاره کرده‌اند که آموزه‌ی اثر دوگانه بیش از اندازه به روان‌شناسی عامل متکی است و، در نتیجه، به‌راحتی می‌توان آن را دستکاری کرد (Kamm, 1998). فیلیپا فوت نیز در مقاله‌ی کلاسیک خود همین خط انتقادی

1. Judith Jarvis Thomson
2. Warren Quinn
3. The Ethical and Religious Directives for Catholic Health Care Services
4. A Defense of Abortion
5. Direct Agency
6. Acceptance of Side Effect

را پی می‌گیرد اما رویکرد او از بسیاری از منتقدان دیگر بنیادی‌تر است. او نه فقط تمایز قصد و پیش‌بینی را زیر سؤال می‌برد بلکه کل آن ساختار اخلاقی را که آموزه‌ی اثر دوگانه بر آن استوار است مورد بازاندیشی قرار می‌دهد. از دید فوت، مسئله‌ی اصلی نه نیت عامل بلکه ماهیت و وظیفه‌ی اخلاقی و تمایز بین وظایف سلبی و ایجابی است. اما، علاوه بر این‌ها، آموزه‌ی اثر دوگانه بر پیش‌فرض‌هایی عمیق‌تر نیز تکیه دارد که کمتر به‌صراحت مورد بحث قرار گرفته‌اند. نخست، این آموزه مبتنی بر نوعی انسان‌شناسی اخلاقی است که در آن انسان موجودی خردمند و مختار است که می‌تواند نیت‌های خود را از پیش‌بینی‌هایش جدا کند و اعمالش را مطابق با نیت‌های خود سامان دهد. دوم، آموزه فرض می‌گیرد که پیامدها را می‌توان به‌طور روشن به قصدشده و پیش‌بینی‌شده تقسیم کرد در حالی که این مرز در بسیاری از موارد مبهم است. سوم، آموزه بر نوعی اخلاق و وظیفه‌گرایانه^۱ تکیه دارد که در آن برخی اعمال فی‌نفسه نادرست‌اند، حتی اگر پیامدهایی خوب داشته باشند. این پیش‌فرض‌ها بعدها هدف نقد فوت قرار می‌گیرند، به‌ویژه آنگاه که او چارچوبی طبیعی‌گرایانه و مبتنی بر خیر طبیعی را در آثار متأخر خود پیشنهاد می‌کند.

۳. دیدگاه فوت در مقاله‌ی «سقط جنین و آموزه‌ی اثر دوگانه»

مقاله‌ی فیلیپا فوت با عنوان «سقط جنین و آموزه‌ی اثر دوگانه» یکی از آثار برجسته و تأثیرگذار در فلسفه‌ی اخلاق قرن بیستم است. این مقاله، با وجود کوتاهی نسبی، بنیان‌های تحلیل اخلاقی درباره‌ی اعمال و پیامدهای آن‌ها را به‌طور بنیادین بازنگری می‌کند و به‌ویژه آموزه‌ی اثر دوگانه را که در سنت کلاسیک اخلاق نقشی محوری داشته است به چالش می‌کشد. چنانکه اشاره شد، آموزه بر این فرض استوار است که عملی که پیامدی بد به همراه دارد در صورتی روا است که آن پیامد قصد نشده باشد و فقط پیش‌بینی شود. فوت نشان می‌دهد که این تحلیل، هرچند شهودی به نظر می‌رسد، قادر به توضیح کامل شهودهای اخلاقی ما نیست و برای درک درست تفاوت بین اعمال اخلاقی روا و ناروا باید به ساختار وظایف اخلاقی و تقدم آن‌ها توجه کرد. فوت بر این باور است تمایز مندرج در آموزه‌ی اثر دوگانه فقط بخشی از واقعیت را پوشش می‌دهد و در بسیاری از موارد نمی‌تواند پاسخگو باشد: «تفاوت بین آنچه قصد می‌کنیم و آنچه صرفاً پیش‌بینی می‌کنیم به خودی خود نمی‌تواند تفاوت اخلاقی بین برخی اعمالی را که آن‌ها را روا می‌دانیم و برخی دیگر را که محکوم می‌کنیم توضیح دهد» (Foot, 1977: 21). برای روشن‌تر شدن این موضوع، فوت دو مثال ارائه می‌دهد: (۱) پزشکی برای نجات جان بیمار دارویی تجویز می‌کند که می‌داند موجب مرگ جنین خواهد شد. مرگ جنین در اینجا پیامد ناخواسته‌ی درمان است. (۲) پزشکی برای نجات جان مادر مستقیماً جنین را می‌کشد. بر اساس آموزه‌ی سنتی، تفاوت بین این دو در نیت عامل است اما فوت نشان می‌دهد که شهود اخلاقی ما، بیش از نیت، به ساختار وظیفه‌ای توجه

دارد که نقض می‌شود. در واقع، حتی در شرایطی که نیت مشابه است نوع وظیفه‌ای که عمل با آن در تعارض است تعیین‌کننده‌ی اخلاقی بودن یا نبودن عمل است.

مفهوم کلیدی دیگری که فوت مطرح می‌کند تمایز بین وظایف سلبی و ایجابی است. وظایف سلبی، مانند نکشتن یا دروغ نگفتن، به ما می‌گویند چه کارهایی نباید انجام دهیم و، از نظر اخلاقی، بنیادین و الزام‌آورند. وظایف ایجابی، مانند نجات دادن یا یاری رساندن، به ما می‌گویند چه کارهایی باید انجام دهیم و الزام کمتری دارند. فوت استدلال می‌کند که وظایف سلبی، از نظر اخلاقی، برتر و محکم‌تر از وظایف ایجابی‌اند: «وظایف سلبی الزام‌آورتر از وظایف ایجابی‌اند؛ کشتن^۱ خطایی بزرگ‌تر از اجازه‌ی مرگ دادن^۲ است» (Foot, 1977: 23). این تمایز به ما امکان می‌دهد تفاوت‌های اخلاقی بین اعمال را، بدون توسل به تمایز بین قصد و پیش‌بینی، توضیح دهیم. برای مثال، کشتن یک بیمار برای نجات پنج نفر نقض وظیفه‌ای سلبی و، از نظر اخلاقی، ناموجه است اما خودداری از نجات دادن پنج نفر با عدم مداخله نقض وظیفه‌ای ایجابی است و شدت کمتری دارد. فوت بر این نکته تأکید می‌کند که اخلاقی بودن اعمال نه صرفاً بر اساس نیت بلکه بر اساس ساختار وظیفه‌ای که نقض می‌شود و شدت الزام آن تعیین می‌شود. این رویکرد در شیوه‌ی تحلیل اخلاقی تغییری بنیادین ایجاد می‌کند و ما را قادر می‌سازد مواردی پیچیده مانند سقط جنین، قتل ترحم‌آمیز و تصمیم‌های پزشکی دشوار را دقیق‌تر بررسی کنیم. فوت این تمایز را به مسئله‌ی سقط جنین تعمیم می‌دهد. در بسیاری از موارد مسئله‌ی واقعی نه نیت عامل بلکه تعارض بین وظایف اخلاقی است. برای مثال، اگر ادامه‌ی بارداری جان مادر را تهدید کند، دو وظیفه در تعارض‌اند: (۱) وظیفه‌ی سلبی نکشتن جنین؛ (۲) وظیفه‌ی حفظ جان مادر (که می‌تواند ایجابی یا سلبی تعبیر شود). فوت نتیجه می‌گیرد که تحلیل صرف نیت کافی نیست؛ باید به ساختار وظایف و نسبت آن‌ها با یکدیگر توجه شود. حتی اگر پزشک ادعا کند قصد کشتن جنین را ندارد و فقط می‌خواهد جان مادر را نجات دهد، در صورتی که عمل او مستلزم نقض وظیفه‌ای سلبی باشد، توجیهش پذیرفتنی نخواهد بود: «ارجاع به نیت برای توضیح داوری‌های اخلاقی ما در این موارد نه شرط لازم است نه شرط کافی» (Foot, 1977: 26). این تحلیل نشان می‌دهد که در اخلاق کاربردی ساختار وظایف و تقدم آن‌ها بر نیت فرد ارجح است. بنابراین، کشتن و اجازه‌ی مرگ دادن از نظر اخلاقی هم‌سنگ نیستند زیرا کشتن مستقیماً نقض وظیفه‌ای سلبی است در حالی که رها کردن تا مرگ یا اجازه‌ی مرگ دادن معمولاً نقض وظیفه‌ای ایجابی است. برای مثال، تزریق ماده‌ای کشنده به بیمار قتل است اما خودداری از ارائه‌ی درمانی که می‌تواند جان بیمار را نجات دهد، هرچند ممکن است اخلاقاً سرزنش‌پذیر باشد، شدت کمتری دارد (Foot, 1977: 27-28). این تمایز در تحلیل مسائل سقط جنین حیاتی است زیرا نشان می‌دهد مرگ جنین همیشه یکسان نیست:

1. Killing

2. Letting die

مرگ ممکن است نتیجه‌ی اقدام مستقیم باشد یا نتیجه‌ی عدم مداخله و این تفاوت، از منظر اخلاقی، اهمیت دارد. فوت نتیجه می‌گیرد که آموزه‌ی اثر دوگانه، با تمرکز بر روان‌شناسی عامل و تمایز قصد/پیش‌بینی، ابزار مفهومی کافی را برای تحلیل مسائلی مانند سقط جنین در اختیار ندارد: «شاید باید این اندیشه را کنار بگذاریم که خود نیت کلید ارزیابی اخلاقی است و، در عوض، به ماهیت وظایفی بنگریم که درگیر آن‌ها هستیم» (Foot, 1977: 29).

این تحول پایه‌ی تحلیلی جدیدی برای اخلاق عمل فراهم می‌کند، جایی که وظیفه و ساختار عمل جانشین نیت و پیامد، به منزله‌ی معیار اصلی ارزیابی، می‌شوند. اما تحلیل فوت، علاوه بر کاربرد عملی، پیامدهای نظری مهمی نیز دارد. او نشان می‌دهد که اولاً، اخلاقی بودن اعمال نمی‌تواند صرفاً مبتنی بر نیت فرد باشد زیرا نیت گاه با ساختار وظایف در تعارض است و نمی‌تواند توجه‌کننده‌ی شهادهای اخلاقی ما باشد. ثانیاً، تقدم وظایف سلبی بر ایجابی پایه‌ی قاعده‌ای مهم است که شدت اخلاقی عمل را تعیین می‌کند. این تقدم می‌تواند در تحلیل موارد پیچیده، مانند تعارض بین حفاظت از زندگی یک نفر و نجات چند نفر دیگر راهنمای تصمیم‌گیری باشد. ثالثاً، تفاوت بین فعل و ترک فعل یا کشتن و اجازه‌ی مرگ دادن ابعادی جدید به اخلاق کاربردی اضافه می‌کند که بدون آن بسیاری از تحلیل‌های سنتی ناقص‌اند. در مجموع، فوت چارچوبی ارائه می‌دهد که به جای نیت عامل، ساختار وظایف، تقدم آن‌ها و نسبت آن‌ها با هم را به محور تحلیل تبدیل می‌کند. این چارچوب انعطاف‌پذیری بیشتری برای پاسخ به مسائل اخلاقی پیچیده فراهم می‌آورد و موجب می‌شود بسیاری از تعارض‌های سنتی در تحلیل آموزه‌ی اثر دوگانه قابل حل یا دست‌کم قابل فهم‌تر باشند.

۴. خیر طبیعی و بازسازی آموزه‌ی اثر دوگانه در نظریه‌ی متأخر فوت

تحلیل فیلیپا فوت از مسئله‌ی سقط جنین و آموزه‌ی اثر دوگانه در مقاله‌ی ۱۹۶۷ فقط نقطه‌ی آغاز طرحی فلسفی است که او تا پایان عمر آن را پی گرفت. در آثار متأخر، به‌ویژه در کتاب خیر طبیعی^۱، این طرح به سطحی بسیار عمیق‌تر منتقل می‌شود: از تحلیل صرف اعمال و نیت‌ها به تحلیل بنیان‌های طبیعی و مابعدالطبیعی ارزیابی اخلاقی. فوت در این اثر می‌کوشد تا نظریه‌ای درباره‌ی اخلاق ارائه دهد که نه بر اراده‌ی خودآیین یا قراردادهای اجتماعی و نه صرفاً بر پیامدها بلکه بر ساختار طبیعی و غایت‌مندی زیستی حیات انسانی استوار باشد. این تغییر چشم‌انداز نه‌تنها به درک دقیق‌تر از مبانی اخلاق فضیلت می‌انجامد بلکه مسئله‌ی سقط جنین و آموزه‌ی اثر دوگانه را نیز در چارچوبی کاملاً جدید بازتفسیر می‌کند. در مقاله‌ی «سقط جنین و آموزه‌ی اثر دوگانه» تمرکز اصلی فوت بر سطحی نسبتاً تحلیلی از اخلاق بود: نقد تمایز قصد و پیش‌بینی، تحلیل ساختار وظایف و ارزیابی تفاوت بین کشتن و اجازه‌ی مرگ دادن. اما

1. Natural Goodness (2001)

در آثار متأخر، او این سطح از تحلیل را ناکافی می‌داند و معتقد است که نظریه‌ی اخلاق باید بر بنیان‌هایی عمیق‌تر از هستی‌شناسی و انسان‌شناسی اخلاقی بنا شود (Foot, 2001: 1-5). پرسش اصلی دیگر این نیست که «کدام عمل در شرایطی خاص روا است؟» بلکه این است که «چرا یک عمل یا منش خاص اساساً خوب یا بد تلقی می‌شود؟». فوت، در اینجا، از سنت ارسطویی الهام می‌گیرد و تلاش می‌کند اخلاق را با نوعی زیست‌شناسی هنجاری پیوند دهد. همان‌گونه که در ارزیابی موجودات زنده می‌توان از معیارهایی چون «سالم»، «معیوب» یا «طبیعی» سخن گفت، در مورد اعمال انسان نیز می‌توان چنین کرد. برای مثال، می‌توان گفت قلبی که خون را به درستی پمپاژ نمی‌کند «معیوب» است یا پرندهای که قادر به پرواز نیست «ناقص» است. به همین سان، می‌توان از «اعمال طبیعی» سخن گفت که در خدمت شکوفایی زندگی انسانی‌اند و از اعمالی که این شکوفایی را تضعیف یا مختل می‌کنند (Foot, 2001: 27-30). این گذار از سطح عمل به سطح طبیعت نقطه‌ی عطفی در اندیشه‌ی فوت است. او با این رویکرد تلاش می‌کند پرسش‌های اخلاقی را نه صرفاً در قالب مسائل مربوط به تصمیم‌گیری‌های فردی بلکه در قالب مسائل مربوط به صورت زندگی انسانی^۱، در کلیت آن، بفهمد. از این منظر، مسئله‌ی سقط جنین دیگر صرفاً به تعارض بین وظایف سلبی و ایجابی فروکاسته نمی‌شود بلکه به پرسشی درباره‌ی نقش بارداری، فرزندآوری و روابط والدینی در ساختار طبیعی زندگی انسان تبدیل می‌شود.

در نظریه‌ی اخیر فوت، مفهوم خیر طبیعی نقش محوری دارد. خیر طبیعی نوعی خوبی هنجاری است که از واقعیت‌های زیستی و طبیعی گونه‌ی مورد نظر ناشی می‌شود. برای مثال، می‌توان گفت ریشه‌هایی که آب و مواد غذایی را به خوبی جذب می‌کنند برای گیاه «خوب» هستند یا چشمان تیزبین برای عقاب «خوب» هستند. این «خوبی» از ارزیابی عملکرد اجزاء در نسبت با کل اندامواره و اهداف زیستی آن ناشی می‌شود (Foot, 2001: 33-38). فوت استدلال می‌کند که انسان نیز، در مقام موجودی زیستی و اجتماعی، تابع همین منطق است. در ارزیابی اخلاقی باید پیرسیم که آیا اعمال و منش‌های انسانی به شکوفایی زندگی انسانی به منزله‌ی گونه‌ای زیستی کمک می‌کنند یا آن را تضعیف می‌نمایند. در اینجا شکوفایی نه به معنای خوشبختی یا لذت بلکه به معنای تحقق کامل استعدادهای طبیعی انسان، مانند عقلانیت، همکاری اجتماعی، مراقبت والدینی و تربیت نسل بعدی، است (Foot, 2001: 42-45). نکته‌ی مهمی که فوت بر آن تأکید دارد این است که خیر طبیعی نوعی هنجار آفاقی^۲ است و به ترجیح‌های فردی یا قراردادهای اجتماعی وابسته نیست. این خوبی در ساختار واقعیت ریشه دارد و می‌تواند معیاری مستقل برای ارزیابی اخلاقی فراهم کند. به عبارت دیگر، اخلاق از طبیعت انسان و نیازهای غایتمندانه‌ی او برمی‌خیزد، نه از اراده‌ی خودمختار یا محاسبه‌ی پیامدها. این موضع نوعی

1. the Form of Hhuman Life

2. Objective

واقع‌گرایی اخلاقی طبیعی‌گرایانه^۱ است که در مقابل نسبی‌گرایی، انفسی‌گرایی^۲ و پیامدگرایی^۳ قرار (Foot, 2001: 46-49). ورود مفهوم خیر طبیعی به تحلیل اخلاقی مسئله‌ی سقط جنین موجب دگرگونی بنیادینی در شیوه‌ی طرح مسئله می‌شود. در چارچوب سنتی پرسش اصلی این بود که آیا پایان دادن به حیات جنین مجاز است یا نه و پاسخ معمولاً به نیت عامل یا حقوق مادر و جنین وابسته بود. اما در چارچوب مورد نظر فوت پرسش به گونه‌ای عمیق‌تر صورتبندی می‌شود: آیا سقط جنین با ساختار طبیعی زندگی انسان و غایات آن سازگار است؟ از نظر فوت، یکی از عناصر اساسی شکوفایی انسان نقش تولیدمثل و مراقبت والدین است. انسان، مانند بسیاری از موجودات زنده، فقط از طریق پرورش نسل بعدی می‌تواند بقای نوع خود را تضمین کند و بسیاری از فضیلت‌های انسانی، مانند محبت، ایثار، عدالت خانوادگی و مسئولیت‌پذیری، دقیقاً در این زمینه شکوفا می‌شوند. از این منظر، بارداری و پرورش کودک نه صرفاً انتخابی فردی بلکه بخشی از صورت زندگی انسانی است (Foot, 2001: 50-53).

به این ترتیب، سقط جنین، به منزله‌ی عملی که این روند طبیعی را مختل می‌کند، باید از منظر طبیعی‌گرایانه مورد ارزیابی قرار گیرد. البته، فوت هرگز نتیجه نمی‌گیرد که هر نوع سقط جنینی لزوماً غیراخلاقی است بلکه تأکید می‌کند که ارزیابی اخلاقی باید به زمینه بستگی داشته باشد: آیا شرایط به گونه‌ای است که بارداری به شکوفایی انسانی کمک می‌کند یا آن را به طور جدی تهدید می‌کند؟ اگر ادامه‌ی بارداری زندگی مادر را به خطر اندازد یا مانع از انجام سایر وظایف اساسی او در زندگی انسانی شود، ممکن است سقط جنین از منظر طبیعی‌گرایانه نیز قابل توجیه باشد زیرا در این حالت خود شکوفایی انسانی در خطر قرار دارد (Foot, 2001: 54-56). در عین حال، این چارچوب امکان نقد برخی رویکردهای لیبرال‌تر به سقط جنین را نیز فراهم می‌آورد. اگر سقط جنین صرفاً به دلیل سهولت یا ترجیح شخصی انجام شود، می‌توان استدلال کرد که این عمل با صورت زندگی انسانی ناسازگار است و فضیلت‌های انسانی را تضعیف می‌کند. از این رو، دیدگاه فوت نوعی میانه‌روی اخلاقی را پیش می‌نهد: نه ممنوعیت مطلق سقط جنین بر اساس آموزه‌ی اثر دوگانه نه جواز مطلق آن بر اساس خودمختاری فردی بلکه ارزیابی موردی در پرتو غایات طبیعی زندگی انسانی.^(۱) نظریه‌ی خیر طبیعی نه تنها مسئله‌ی سقط جنین را بازتعریف می‌کند بلکه خود آموزه‌ی اثر دوگانه را نیز در زمینه‌ای تازه قرار می‌دهد. در این چارچوب تمایز قصد و پیش‌بینی دیگر نه اساس توجیه عمل بلکه یکی از نشانه‌های آن است. اگر عملی در راستای شکوفایی طبیعی انسانی باشد، ممکن است قابل توجیه باشد، حتی اگر پیامدی بد پیش‌بینی شود. برعکس، اگر عملی با صورت زندگی انسانی ناسازگار باشد، حتی اگر نیت عامل خیرخواهانه باشد،

1. Naturalistic Moral Realism
2. Subjectivism
3. Consequentialism

ممکن است غیراخلاقی باشد. برای مثال، تصور کنیم که پزشک با نیت نجات جان مادر دست به سقط جنین می‌زند. در چارچوب سنتی آموزه‌ی اثر دوگانه پرسش اصلی این است که آیا مرگ جنین قصد شده یا فقط پیش‌بینی شده است. اما در چارچوب مورد نظر فوت پرسش اصلی این است که آیا این عمل با غایات طبیعی زندگی انسانی، یعنی حفاظت از حیات، مراقبت از دیگران و شکوفایی عقلانی، سازگار است یا نه. اگر پاسخ مثبت باشد، ممکن است عمل موجه باشد؛ اگر نه، عمل ناموجه است (Foot, 2001: 57-60). این رویکرد، همچنین، نشان می‌دهد که چرا تمایز بین وظایف سلبی و ایجابی، که فوت در مقاله‌ی ۱۹۶۷ بر آن تأکید داشت، همچنان اهمیت دارد اما این بار نه همچون اصل نخستین بلکه به منزله‌ی بازتابی از ساختار طبیعی زندگی انسانی. وظایف سلبی الزام‌آورترند زیرا نقض آن‌ها اغلب شکوفایی انسانی را در سطحی بنیادی‌تر تهدید می‌کند. برای مثال، کشتن انسان بی‌گناه مستقیماً غایت اصلی حیات انسانی را نقض می‌کند در حالی که کمک نکردن به دیگری ممکن است فقط به طور غیرمستقیم آن را تضعیف کند.

تحلیل فوت از مسئله‌ی سقط جنین در چارچوب خیر طبیعی پیامدهایی گسترده برای اخلاق زیست‌پزشکی معاصر دارد. نخست، این تحلیل راهی بین دو قطب افراطی ایجاد می‌کند: از یک سو، پیامدگرایی لیبرال که بر خودمختاری فردی و پیامدهای مطلوب تمرکز دارد و، از سوی دیگر، وظیفه‌گرایی کاتولیک که بر قواعد مطلق تأکید می‌کند. دیدگاه فوت، با مبتنی کردن هنجارهای اخلاقی بر طبیعت انسانی، معیاری آفاقی‌تر برای ارزیابی اعمال به دست می‌دهد که می‌تواند در تصمیم‌گیری‌های پزشکی راهگشا باشد. دوم، این رویکرد اهمیت زمینه و موقعیت را برجسته می‌کند. تصمیم‌گیری اخلاقی در حوزه‌ی سقط جنین نمی‌تواند صرفاً بر اساس قواعد کلی یا تحلیل نیت انجام شود بلکه باید با در نظر گرفتن شرایط زیستی، اجتماعی، روانی و خانوادگی فرد انجام گیرد. به عبارت دیگر، ارزیابی اخلاقی سقط جنین باید زمینه‌مند^۱ باشد زیرا آنچه در یک مورد شکوفایی انسانی را فراهم می‌کند ممکن است در موردی دیگر آن را مختل کند. سوم، نظریه‌ی فوت بر نقش فضایل در تصمیم‌گیری اخلاقی تأکیدی ویژه دارد. در چارچوب خیر طبیعی فضایل نه قواعدی قراردادی بلکه شیوه‌هایی از زندگی‌اند که به شکوفایی انسان کمک می‌کنند. در زمینه‌ی سقط جنین فضایی چون حکمت عملی^۲، دلسوزی، مسئولیت‌پذیری و عدالت نقشی تعیین‌کننده دارند. این فضایل می‌توانند ما را راهنمایی کنند تا در تعارض‌های دشوار بهترین تصمیم را بگیریم. در نهایت، این رویکرد پیامدهایی برای خود آموزه‌ی اثر دوگانه نیز دارد. در حالی که سنت توماسی این آموزه را ابزاری برای حل تعارض‌های اخلاقی می‌دانست، فوت آن را به بخشی از تصویری کلان‌تر تبدیل می‌کند. آموزه‌ی اثر دوگانه دیگر اصل بنیادین ارزیابی نیست بلکه یکی از

1. Context-sensitive

2. Phronesis

ابزارهایی است که در پرتو فهم ما از صورت زندگی انسانی و خیر طبیعی معنا پیدا می‌کند.

۵. ارزیابی دیدگاه فوت درباره‌ی سقط جنین و آموزه‌ی اثر دوگانه

دیدگاه فوت درباره‌ی آموزه‌ی اثر دوگانه، چه در مقاله‌ی کلاسیک ۱۹۶۷ چه در قالب نظریه‌ی متأخر او درباره‌ی خیر طبیعی، یکی از اثرگذارترین مساهمت‌های فلسفی در اخلاق کاربردی سده‌ی بیستم است. با این حال، مانند هر نظریه‌ی مهم فلسفی، اندیشه‌ی او نیز موضوع نقدها و بحث‌هایی گسترده قرار گرفته است. این نقدها را می‌توان در سه سطح بررسی کرد: نخست، نقدهایی که به تحلیل او از آموزه‌ی اثر دوگانه و تمایز قصد/پیش‌بینی مربوط‌اند؛ دوم، نقدهایی که بر نظریه‌ی وظایف سلبی و ایجابی او وارد شده‌اند؛ و سوم، نقدهایی که به بنیان طبیعی‌گرایانه‌ی اخلاق در نظریه‌ی خیر طبیعی معطوف‌اند. در این بخش، هر یک از این حوزه‌های انتقادی را برمی‌رسیم و به ارزیابی قوت‌ها و ضعف‌های موضع فوت می‌پردازیم. یکی از اصلی‌ترین نقاطی که نظریه‌ی فوت مورد نقد قرار گرفته تحلیل او از تمایز قصد و پیش‌بینی است. پیش‌تر دیدیم که فوت بر این باور بود که این تمایز نمی‌تواند به‌تنهایی تفاوت بین اعمال روا و ناروا را توضیح دهد و پیشنهاد کرد که به جای آن، بر ساختار وظایف تمرکز کنیم (Foot, 1977: 21–23). با این حال، بسیاری از فیلسوفان استدلال کرده‌اند که حذف یا تضعیف نقش نیت در ارزیابی اخلاقی نه‌تنها شهودهای اخلاقی ما را نادیده می‌گیرد بلکه در برخی موارد به نتایجی نادرست می‌انجامد. وارن کوپین از مهم‌ترین کسانی است که در این زمینه سخن گفته است. او در مقاله‌ی مشهور خود تمایز بین عاملیت مستقیم و پذیرش پیامد جانبی را مطرح و استدلال می‌کند که نیت در ساختار عمل نقش درونی دارد، نه صرفاً روان‌شناختی. از نظر کوپین، تفاوت بین اعمالی که پیامد بد را قصد می‌کنند و آن‌هایی که تنها آن را پیش‌بینی می‌کنند نه در وضعیت ذهنی عامل بلکه در نقش علیّی پیامد در ساختار عمل نهفته است. برای مثال، اگر مرگ جنین وسیله‌ای ضروری برای نجات جان مادر باشد، حتی اگر عامل ادعا کند آن را قصد نکرده است، عمل همچنان از نظر اخلاقی متفاوت خواهد بود (Quinn, 1989: 337-340). از این منظر، نقد فوت، که نقش نیت را به‌کلی به حاشیه می‌برد، با واقعیت پیچیده‌تر رابطه‌ی نیت و ساختار عمل سازگار نیست. فرانسیس کام نیز استدلالی مشابه ارائه می‌دهد. او با استفاده از سناریوهای فکری پیچیده نشان می‌دهد که در برخی موارد تمایز قصد و پیش‌بینی برای داوری اخلاقی ضروری است. برای مثال، تصور کنید که پزشکی برای نجات جان مادر ناگزیر از انجام دادن عملی است که جان جنین را به طور مستقیم می‌گیرد. حتی اگر وظیفه‌ی نجات جان مادر مهم‌تر باشد، نیت او در انجام دادن این عمل در ارزیابی اخلاقی اهمیت دارد. به باور کام، نظریه‌ی فوت، با کم‌اهمیت جلوه دادن عنصر نیت، خطر آن را دارد که مسئولیت اخلاقی را فقط به ساختار وظایف تقلیل دهد و ابعدی مهم از اخلاق عمل را نادیده بگیرد (Kamm, 1998: 115–118).

پاسخ ممکن به این نقدها البته آن است که فوت هرگز قصد نداشت نقش نیت را به طور کامل حذف کند. آنچه او می‌گوید این است که نیت به‌تنهایی نمی‌تواند عامل تعیین‌کننده‌ی روا یا ناروا بودن عمل باشد. در واقع، نقد او متوجه برداشت تقلیل‌گرایانه از نیت است، نه خود نیت. اگر این نکته را در نظر بگیریم، موضع فوت و نقدهایی چون نقد کوپین یا کام را می‌توان مکمل یکدیگر دانست: نیت و ساختار وظایف هر دو در ارزیابی اخلاقی نقش دارند اما هیچ‌یک به‌تنهایی کافی نیستند. یکی دیگر از بخش‌های پرچالش در نظریه‌ی فوت تمایزگذاری او بین وظایف سلبی و ایجابی و ادعای تقدم وظایف نخست است. او استدلال می‌کند که وظایف سلبی، مانند وظیفه‌ی نکشتن، از نظر اخلاقی الزام‌آورتر از وظایف ایجابی، مانند وظیفه‌ی کمک کردن، هستند. با این حال، برخی فیلسوفان این تمایز را زیاده ساده‌انگارانه و حتی گمراه‌کننده می‌دانند. جیمز ریچلز در مقاله‌ی مشهور خود با عنوان «به‌مرگی فعالانه و غیرفعالانه»^۱ به‌ویژه به این نکته حمله کرده است. او استدلال می‌کند که تمایز بین کشتن و اجازه‌ی مرگ دادن همیشه از نظر اخلاقی معنادار نیست. ریچلز با طرح دو مثال مشابه (کشتن کودک از برای ارث و اجازه دادن به مرگ کودک از برای ارث) نشان می‌دهد که تفاوت در عمل (فعل در مقابل ترک فعل) لزوماً در مسئولیت اخلاقی تفاوت ایجاد نمی‌کند (Rachels, 1975: 79–80). به باور او، گاهی ترک فعل می‌تواند از نظر اخلاقی همان اندازه نادرست باشد که فعل. علاوه بر این، برخی منتقدان استدلال کرده‌اند که تقدم مطلق وظایف سلبی می‌تواند به نتایج اخلاقی ضدشهودی بینجامد. برای مثال، فرض کنیم که با شکستن یک وظیفه‌ی سلبی جزئی می‌توان جان صدها نفر را نجات داد. اگر وظایف سلبی همیشه مقدم باشند، چنین عملی غیراخلاقی خواهد بود، حتی اگر پیامدهای ایجابی آن بسیار عظیم باشد. این نتیجه با شهودهای اخلاقی ما در تعارض است (McIntyre, 2001: 230–233). پاسخی که می‌توان از جانب فوت ارائه کرد این است که تقدم وظایف سلبی مطلق نیست بلکه تقدم پیش‌فرض^۲ است. به بیان دیگر، وظایف سلبی معمولاً الزام‌آورترند اما می‌توانند در شرایط استثنایی تحت الشعاع وظایف ایجابی بسیار مهم قرار گیرند. فوت خود در آثار متأخرش به این مسئله توجه می‌کند و می‌پذیرد که در شرایط خاص نقض وظایف سلبی ممکن است موجه باشد اگر هدف از آن حفظ ارزشی بنیادی‌تر در زندگی انسانی باشد (Foot, 2001: 54–56).

اما بخش سوم از نقدها به نظریه‌ی متأخر فوت و بنیان طبیعی‌گرایانه‌ی اخلاق نزد او مربوط است. در اینجا دو سنخ نقد اصلی وجود دارد: نخست، نقدهایی که علیه مغالطه‌ی طبیعی‌گرایانه^۳ مطرح می‌شوند و، دوم، نقدهایی که به کار بست این نظریه در اخلاق انسانی حمله می‌کنند. می‌دانیم که جی. ای. مور^۴

-
1. Active and Passive Euthanasia
 2. Default priority
 3. Naturalistic Fallacy
 4. G. E. Moore

در اثر کلاسیک خود، اصول اخلاق^۱، استدلال کرده بود که نمی‌توان از گزاره‌های توصیفی درباره‌ی طبیعت به گزاره‌های هنجاری درباره‌ی باید و نباید گذر کرد (Moore, 1903: 40-45). از این منظر، تلاش فوت برای استخراج هنجارهای اخلاقی از ساختار طبیعی زندگی انسانی مغالطه‌آمیز به نظر می‌رسد. اگر بگوییم «انسان‌ها به طور طبیعی فرزند می‌آورند» و نتیجه بگیریم «پس فرزندآوری اخلاقاً خوب است»، در واقع، از «هست» به «باید» گذر کرده‌ایم که به گمان مور، ناموجه است. فوت، در پاسخ به این نقد، مفهوم خیر طبیعی را از خیر اخلاقی به طور کامل جدا نمی‌کند بلکه آن را بنیانی برای خیر اخلاقی می‌داند. او استدلال می‌کند که خوبی در زیست‌شناسی و اخلاق نه دو مفهوم جداگانه بلکه دو کاربرد از یک معیار واحد هستند: ارزیابی عملکرد برحسب غایات طبیعی گونه. از این رو، گذر از «هست» به «باید» در نظریه‌ی او استنتاجی ساده نیست بلکه نوعی تداوم مفهومی است (Foot, 2001: 33-38). نقد دیگر از سوی فیلسوفانی مطرح شده است که انسان را موجودی فراتر از طبیعت زیستی می‌دانند. آنان معتقدند که زندگی انسانی از فرهنگ، انتخاب آگاهانه و ساختارهای تاریخی شکل گرفته است و تقلیل اخلاق به شکوفایی طبیعی نادیده گرفتن پیچیدگی‌های حیات انسانی است (Williams, 2006: 75-78). بر اساس این دیدگاه، ممکن است عملی با طبیعت زیستی انسان ناسازگار اما، از نظر اخلاقی، موجه باشد یا برعکس. دیدگاه فوت در مقابل این نقد نیز پاسخی روشن دارد. او نمی‌گوید طبیعت زیستی تنها عامل تعیین‌کننده‌ی اخلاق است بلکه معتقد است که طبیعت زیستی بنیاد و شرط امکان اخلاق است. بدون درک ساختار زیستی و غایات طبیعی انسان، نمی‌توانیم معیارهای اخلاقی معناداری برای شکوفایی و فضیلت تدوین کنیم. فرهنگ، انتخاب و تاریخ همه در چارچوب این بنیان زیستی معنا می‌یابند، نه در تقابل با آن (Foot, 2001: 46-49).

پس از بررسی این نقدها، اینک می‌توان به ارزیابی جامع‌تری از نظریه‌ی فوت درباره‌ی سقط جنین و آموزه‌ی اثر دوگانه دست یافت. این نظریه واجد برخی نقاط قوت است: (۱) با نقد تمایز قصد و پیش‌بینی و تمرکز بر ساختار وظایف، چارچوبی جدید برای تحلیل عمل اخلاقی ارائه می‌دهد که از بسیاری از اشکال‌های نظریه‌های پیشین می‌پرهیزد؛ (۲) نظریه‌ی خیر طبیعی فوت معیارهایی آفاقی و زمینه‌مند برای ارزیابی عمل فراهم می‌کند که هم با شهودهای اخلاقی هم با واقعیت‌های زیستی سازگار است؛ (۳) رویکرد فوت در حوزه‌هایی مانند سقط جنین، به‌مرگی و اخلاق مراقبت‌های پایان عمر راهنمایی عملی و هنجاری مهمی به دست می‌دهد؛ و (۴) تلاشی موفق برای آشتی دادن عناصر وظیفه‌گرایی کانتی، فضیلت‌گرایی ارسطویی و الهیات توماسی است. اما، در عین حال، نظریه‌ی فوت دچار برخی نقاط ضعف نیز هست: (۱) هرچند فوت نقش نیت را به‌کلی حذف نمی‌کند، توضیح او درباره‌ی جایگاه دقیق

آن در ساختار ارزیابی اخلاقی تا حدی مبهم باقی می‌ماند؛ (۲) تمایز بین وظایف سلبی و ایجابی و تقدم وظایف نخست، به‌ویژه در موارد بسیار دشوار و حاد، همچنان محل تردید است؛ (۳) هرچند فوت تلاش می‌کند از مغالطه‌ی طبیعی‌گرایانه بگریزد، نظریه‌ی او هنوز در معرض این اتهام قرار دارد که به شکلی ناموجه «باید» اخلاقی را از «هست» زیستی بیرون می‌کشد؛ و (۴) نظریه‌ی خیر طبیعی معیار کلی شکوفایی انسانی را مشخص می‌کند اما در تعیین مصادیق خاص آن، مثلاً در مورد سقط جنین در شرایط پیچیده‌ی اجتماعی، هنوز به راهنمایی‌هایی تکمیلی نیاز دارد.

نتیجه

اندیشه‌ی فیلیپا فوت درباره‌ی سقط جنین چیزی بسیار فراتر از موضع‌گیری در مقابل یک مسئله‌ی اخلاقی خاص است. او، در واقع، از خلال این مسئله، بنیان‌های نظری اخلاق را به چالش می‌کشد و می‌کوشد چارچوبی تازه برای داوری اخلاقی ارائه دهد. نقطه‌ی آغاز او نقد آموزه‌ی اثر دوگانه است که قرن‌ها در اخلاق کاتولیک نقشی محوری داشته است. فوت نشان می‌دهد که تمایز بین قصد و پیش‌بینی به‌تنهایی نه لازم است نه کافی تا بتواند تفاوت بین اعمال روا و ناروا را توضیح دهد زیرا در بسیاری از موارد آنچه اهمیت دارد ساختار وظیفه‌ای عمل است نه روان‌شناسی عامل. این تغییر تمرکز گامی مهم در انتقال بحث از سطح نیت به سطح وظایف آفاقی و ساختاری است. او با تأکید بر تمایز وظایف سلبی و ایجابی و تقدم وظایف نخست نشان می‌دهد که بسیاری از شهودهای اخلاقی ما، مانند اینکه کشتن بدتر از اجازه‌ی مرگ دادن است، به همین ساختار وظایف بازمی‌گردند. این تحلیل موجب می‌شود که در بحث سقط جنین توجه از نیت عامل به این سؤال معطوف شود که آیا در عمل، وظیفه‌ی سلبی بنیادینی نقض شده است یا نه. از این رهگذر، فهم ما از تفاوت بین فعل و ترک فعل، مسئولیت مستقیم و غیرمستقیم، و آسیب زدن و کمک نکردن ژرف‌تر می‌شود. در گام بعد، فوت نظریه‌اش را از سطح عمل به سطح طبیعت و غایت‌مندی می‌برد. او استدلال می‌کند که ارزیابی اخلاقی باید در پرتو ساختار طبیعی و غایات زیستی گونه‌ی انسان انجام شود. درست همان‌طور که سلامت ریشه برای گیاه یا استواری بال برای پرنده معیار «خوبی» است، اعمالی هم که به شکوفایی انسان کمک می‌کنند اخلاقاً خوب‌اند. در این چارچوب سقط جنین نه صرفاً پایان دادن به حیات جنین بلکه پدیده‌ای است که باید در پرتو نقش بارداری، والدگری و تداوم نسل در صورت زندگی انسانی بررسی شود. گاه سقط با این غایات در تعارض است و غیراخلاقی می‌شود و گاه ادامه‌ی بارداری خود مانع شکوفایی انسانی است و سقط را، از نظر اخلاقی، موجه می‌کند. نتیجه‌ی این مسیر فکری موضعی میانه‌روانه است که بین دیدگاه‌های مطلق‌گرایانه‌ی کاتولیک و رویکردهای لیبرال مبتنی بر خودمختاری فردی قرار می‌گیرد. از نظر فوت، هیچ‌یک از عناصر نیت، پیامد، قاعده یا ترجیح فردی به‌تنهایی تعیین‌کننده نیستند؛ داوری اخلاقی باید حاصل سنجش هم‌زمان همه‌ی این عناصر در پرتو

فضایل انسانی باشد. این دیدگاه را می‌توان نوعی فضیلت‌باوری طبیعی‌گرایانه شمرد که تلفیقی از وظیفه‌گرایی (در تأکید بر وظایف سلبی)، پیامدگرایی (در توجه به پیامدها) و فضیلت‌گرایی (در تمرکز بر منش و شکوفایی) است. فوت، در عین حال، می‌تواند به نقدهای وارد شده بر دیدگاه خود نیز پاسخ‌هایی دهد: او نیت را حذف نمی‌کند بلکه در بستر گسترده‌تری از وظایف بازتعریف می‌کند و طبیعی‌گرایی نیز گونه‌ای ارتکاب مغالطه‌ی «هست-باید» نیست بلکه نشان می‌دهد که باید‌های اخلاقی، در نهایت، در واقعیت زیستی و غایت‌مندان‌های انسان ریشه دارند. حتی ابهام در تعیین مصادیق شکوفایی را نیز می‌توان نه ضعف نظریه بلکه نشانه‌ی باز بودن و پویایی آن دانست. در نتیجه، نظریه‌ی فوت صرفاً تلاشی برای پاسخ به مسئله‌ی سقط جنین نیست بلکه طریقی برای بازسازی نظریه‌ی اخلاق معاصر است. او نشان می‌دهد که برای داوری درباره‌ی اعمال اخلاقی باید از سطح تحلیل‌های سنتی درباره‌ی نیت و پیامد فراتر رفت و به سطحی عمیق‌تر از طبیعت، وظیفه، فضیلت و شکوفایی انسانی دست یافت.

ملاحظات اخلاقی

این تحقیق به صورت یک پژوهش مستقل صورت گرفته است و برای انجام دادن آن از حمایت مالی مؤسسه‌ی خاصی استفاده نشده است. همچنین، در انجام دادن آن تعارض منافی در کار نبوده است.

منابع

- آلبویه، علیرضا (۱۳۹۸). *سقط جنین از منظر اخلاقی*. قم: سمت و پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- Aquinas, T. (1947). *Summa Theologiae* (Fathers of the English Dominican Province, Trans.). Benziger Bros. (Original work published 1265-1274).
- Boyle Jr., J. M. (1980). Toward understanding the principle of double effect. *Ethics*, 90(4), 527–538. <https://doi.org/10.1086/292183>
- Cartagena, N. L. (2020). A Thomistic reflection on Philippa Foot's corrective theory of virtue. *Heythrop Journal*, 63(3): 367-377. <https://doi.org/10.1111/heyj.13509>
- Foot, P. (1977). Abortion and the doctrine of double effect. In *Virtues and vices and other essays in moral philosophy* (pp. 19–32). Oxford, UK: Blackwell.
- Foot, P. (2001). *Natural goodness*. Oxford, UK: Clarendon Press.
- Foot, P. (2002). Abortion and the doctrine of double effect. In *Moral dilemmas and other topics in moral philosophy* (pp. 19–32). Oxford, UK: Clarendon Press.
- Haines, B. (1988). Meeting Philippa Foot's challenge to moral philosophers. *Journal of Value Inquiry* 22, 207–221. <https://doi.org/10.1007/BF00209383>
- Hursthouse, R. (1991). Virtue theory and abortion. *Philosophy & Public Affairs*, 20(3), 223–246. <http://www.jstor.org/stable/2265432>
- Kamm, F. M. (1998). *Morality, mortality, Vol. II: Rights, duties, and status*. New York, NY: Oxford University Press.
- McIntyre, A. (2001). Doing away with double effect. *Ethics*, 111(2), 219–255. <https://doi.org/10.1086/233472>
- McIntyre, A. (2004). The double life of double effect. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 25(1), 61–74. <https://doi.org/10.1023/B:META.0000025095.73394.34>
- Moore, G. E. (1903). *Principia ethica*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Noonan, J. T. Jr. (1970). *The morality of abortion: Legal and historical perspectives*. Harvard University Press.
- Quinn, W. S. (1989). Actions, intentions, and consequences: The doctrine of double effect. *Philosophy & Public Affairs*, 18(4), 334–351. <https://doi.org/10.2307/2185021>
- Rachels, J. (1975). Active and passive euthanasia. *The New England Journal of Medicine*, 292(2), 78–80. <https://doi.org/10.1056/NEJM197501092920206>
- Thompson, J. J. (1971). A defense of abortion. *Philosophy & Public Affairs*, 1(1), 47–66. <http://www.jstor.org/stable/2265091>
- Williams, B. (2006). *Ethics and the limits of philosophy*. London, UK: Routledge.

پی‌نوشت

- (۱) این دیدگاه فوت را می‌توان با دیدگاه فضیلت‌گرایانه‌ای مقایسه کرد که شاگرد او، رزالیند هرستهاوس، درباره‌ی سقط جنین پروراند و کوشید نشان دهد که اخلاق فضیلت در مورد مسئله‌ای کاربردی همچون سقط جنین بدون موضع یا بلاتکلیف نیست. نقطه‌ی اشتراک مهم در هر دو دیدگاه توجه به منش فاعل و زمینه‌مند بودن داوری اخلاقی درباره‌ی سقط جنین است. برای ملاحظه‌ی مقاله‌ی کلاسیک هرستهاوس، نک: (Hursthouse, 1991)